

Түменбаев С.А., Серім Ф.Ө.

**Халықаралық азаматтық
процесті сала ретінде
қалыптастыратын белгілерін
анықтаудың кейбір мәселелері**

Бұл мақалада авторлар отандық халықаралық азаматтық процестің сала ретінде қалыптастыратын белгілерін анықтаудың мәселелеріне талдау жасаған. Заң әдебиеттерінде құқық саласының басты және жалғыз сала қалыптастырушы белгісі болып айырықша және тек осы сала үшін ерекше болып табылатын оның құқықтық реттеудің пәні табылады. Халықаралық азаматтық процесті зерттеу барысында оның құқықтық реттеу пәнін анықтау проблемалық сипатқа ие, өйткені бұл салада құқықтық қатынастар шетел элементтерімен күрделендірілген. Авторлар қазіргі кезде орын алған халықаралық азаматтық процестің пәнін анықтауға қатысты ой-пікірлерге талдау жүргізеді.

Түйін сөздер: халықаралық азаматтық процесс, құқық саласы, пән, құқықтық қатынастар.

Tumenbaev S.A., Serim G.O.

**Some issues of defining the
branch forming characteristics of
international civil process**

In this article, authors analyze the issues of determining the branch forming signs of the domestic international civil process. In legal literature, the main and the only branch forming sign of lawsphere is the subject of legal regulation which is special, specific to only this legal relationship area. While studying an international civil process, the definition of its legal regulation subject has a problematic character, as in this branch of law a legal relationship is complicated with foreign elements. The authors analyze the existing views concerning the definition of the subject of international civil process.

Key words: international civil process, branch of law, subject, legal relationship.

Түменбаев С.А., Серім Г.О.

**Некоторые проблемы
определения
отраслеобразующих признаков
международного гражданского
процесса**

В данной статье авторы анализируют проблемы определения отраслеобразующих признаков отечественного международного гражданского процесса. В юридической литературе главным и единственным отраслеобразующим признаком отрасли права является предмет правового регулирования, который представляет собой особое, специфические только для данной отрасли правоотношения. При исследовании международного гражданского процесса определение его предмета правового регулирования имеет проблемный характер, так как в данной отрасли права правоотношения осложнены иностранными элементами. Авторы проводят анализ имеющихся мнений относительно определения предмета международного гражданского процесса.

Ключевые слова: международный гражданский процесс, отрасль права, предмет, правоотношения.

**ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
АЗАМАТТЫҚ
ПРОЦЕСТІ САЛА
РЕТІНДЕ
ҚАЛЫПТАСТЫРАТЫН
БЕЛГІЛЕРІН
АНЫҚТАУДЫҢ КЕЙБІР
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Заң әдебиеттерінде құқық саласының бөлінуі қоғамның даму шарттары мен объективті қажеттіліктерінен туындайды деген болжамға негізделген тұжырым бар. Ал, заң шығарушы өз кезегінде бұл қажеттіліктерді қабылдайды және рәсімдейді [1, 396 б.]. Осылайша, әрбір құқық саласы «ойдан шығарылмайды», ол әлеуметтік және тәжірибелік қажеттіліктерден туындайды, мұндай жағдайда тәжірибелік қажеттілікпен бірге құқық саласының пайда болуының объективті ғылыми куәсі болып табылатын сала құраушы белгілердің де маңызы зор.

Құқық саласын оңашалауға қажетті сала құраушы өлшемдер жалпы құқық теориясымен қалыптасқан – бұл құқық саласының пәні мен әдістері және де профессор А.Б. Венгеро́в көрсеткендей, олардың біртұтастығы құқықтың барлық саласын сипаттамайды (әсіресе, кешенді құқық салаларында олардың пәнінің болуы ғана жеткілікті). Мұндай тұжырымды академик В.С. Нерсисянц да қолдайды, алайда, құқық саласындағы кешенді құқық нормаларының тиісінше міндетті түрде әрекет етуіне көңіл бөледі [2, 329 б.]. Басты жүйе құраушы өлшем ретіндегі құқықтық реттеу туралы тұжырым жалпы құқық теориясында сынға ұшырап қана қойған жоқ, сондай-ақ салалық заң ғылымының өкілдерімен де сынға ұшырады, тікелей осы мәселеге арналған В.Д. Сорокин монографиясында әрбір саланың арнайы, ерекше тәсілінің болуы жоққа шығарылды және құқықтық реттеу тәсілі салааралық сипатқа ие екендігі көрсетілді [3, 118 б.]. Мұндай көзқарасты Д.И. Фельдман да ұстанған болатын [4, 104, 106 бб.]. В.В. Лазарев құқықтық реттеудің тек қана екі тәсілін бөліп көрсеткен болатын: авторитарлы және автономиялы тәсіл [5, 136 б.]. Н.И. Матузов пен А.В. Малько тәсілдер туралы айта отырып, оларды тек қана өзіндік мағынасы жоқ, салаға басымдық беретін қатаң және нақты құқық ретінде таныды, өйткені осы пән саланың бөлінуіне үстемдік етеді және ол бөлініп шыққанда заң шығарушының еркіне тәуелді тиісінше реттеу тәсілі пайда болады [6, 356 б.].

Осылайша, бірінші сатыдағы сала жасаушы белгі ретінде (жалпы құқық теориясы ретінде танылған) осы құқық қатынасы саласына тән арнайы, ерекше құқықтық реттеу пәні танылады.

Халықаралық азаматтық процесті зерттеу барысында ерекше заң нормаларымен реттелетін осындай ерекше құ-

қық қатынастарын келесідей үлгідегі нақты мысалмен келтіруге болады: мысалы, шетелдік элементтің қатысуындағы неке-отбасы процессуалды құқықтық қатынастарын реттеуде, әдеттегі, «күрделі емес» қатынастардағы құқық қатынастарында қолданылмайтын, арнайы кодекс пен өзге де заң актілерінің арнайы бөлімдері қолданылады. Бұдан өзге, оған қосымша Қазақстан Республикасының арнайы нормативтік актілері де қолданылады және осы саладағы мәселелер бойынша арнайы халықаралық шарттар қолданылуы керек. Осылайша, шетелдік элементпен күрделенген жеке-құқықтық процессуалды құқық қатынастары нақты шетелдік элементпен күрделенген неке-отбасы процессуалды қатынастарын реттеу процедурасы үшін арнайы пайда болған ерекше нормалармен (жетерліктей дербес болып болатын) реттеледі, ұлттық азаматтық процестің жалпы ережелері бұл жағдайда тиімді түрде әрекет етпейді, олар шетелдік элементтің қатысуымен арнайы ерекшелікке ие жалпы құқық көлемін қамтамасыз ете алмайды.

Ерекше нормалармен реттелетін ұқсас құқықтық қатынастар мен институттар құқықтың жеке-құқықтық саласында әрекет етеді. Оларды салалық тиесілілікке тәуелсіз сол бір сипаттың тұрақты сақталуы біріктіреді. Отбасы, азаматтық-процессуалды және құқықтың өзге де институттарының жиынтығы кешенді құрылымның пайда болуына негіз болады және оны «халықаралық азаматтық процессуалды құқықтың» кешенді саласы ретінде атау ұсынылады.

Жалпы норманың тиімді әрекет етуінің мүмкін еместігі мен арнайы реттеудің пайда болуы бұл қатынастарды реттеудің ерекше пәнін құрайтындығын куәландырады, басқаша айтқанда ерекше пәннің пайда болуы жөніндегі ерекше қатынастарды реттейтін нормалар жүйесін құрайды.

Бұл жағдайда Г.К.Дмитриеваның «нормалар өзінің реттеу пәніне ие» деген көзқарасына сілтеме жасау орынды. Өз кезегінде нормативті реттеу пәні сала пәнін анықтайды» [7, 33, 36 бб.]. Біз қарастырып отырған мәселеде бір ерекше реттеудің пәні болып табылатын жүйелі түрде өзара байланысқан нормалардың ерекше үлесі бар, бұл нормалар халықаралық азаматтық процессуалды құқық саласы пәндерінің әрекет етуін болжамдайды. Алайда, қазіргі отандық зерттеушілер халықаралық азаматтық процессуалды құқық пәнінің неден тұратындығы жөніндегі мәселеде үнсіздік танытады. Бұл сұраққа жауап беру үшін халықаралық азаматтық процесті құрайтын

қатынастар қандай-да бір әрекет етуші сала пәніне толығымен кірмейді, бұл салаларды пәндік ажыратуды жүргізу қажет, яғни барлық құқық қатынастарында шетелдік элементтің болуына қарамастан, бір жағынан, бұл қатынастар халықаралық жеке құқықтың пәнін құрамайды, ал екінші жағынан – осы трансұлттық құқықтық қатынастардың азаматтық-процессуалды сипатына қарамастан, олар азаматтық-процессуалды құқық пәніне толығымен бірігіп кетпейтіндігіне назар аудару керек.

Халықаралық жеке құқықтың пәні материалды қатынастар болып табылады, яғни халықаралық өмір жағдайларында туындайтын азаматтық-құқықтық қатынастар немесе шетелдік элементпен күрделенген жеке құқықтық қатынастар [8, 10 б.]. Яғни халықаралық жеке құқық саласының пәні мәселесі қазіргі таңда ерекше маңызды тартысты сипатта емес.

Алайда, кейбір авторлар халықаралық жеке құқық пәніне халықаралық азаматтық процесс (кейбіреулері процессуалды сипатта болады, мысалы: соттылық мәселесін анықтау және халықаралық коммерциялық арбитраж, өзгелері – халықаралық жеке құқық және азаматтық процессуалды құқық саласының тоғысқан жерінде пайда болады, мысалы: шетел құқығы мазмұнын қолдану мен белгілеу тәртібі, жария тәртіп туралы ескертпе) мәселесін қосады, алайда бұл бұрынғы кезеңдегі саяси-құқықтық мәселенің көрінісі немесе мұрасы болып табылады.

Халықаралық азаматтық процесс пәнін бұдан ары қарай жеке-құқықтық салалардан межелеп бөлу мақсатында негізгі пәні азаматтық сот өндірісі болып табылатын азаматтық процессуалды құқықты зерттеуге тоқталайық. Алайда, азаматтық процессуалды құқық пәні туралы мәселе бір мағыналы емес. Н.Б.Зейдермен айтылған көзқарастарда азаматтық процессуалды құқық пәні ретінде өкілеттік қызметтегі барлық бағыттар танылады: азаматтық істерді шешу құқығына заңмен өкілеттік берілген арбитраж, нотариат, аралық соттарының қызметтері. Бұл көзқарасты бірқатар ғалымдар (В.Н. Щеглов, И.А. Жеруолис, Н.Е. Арапов және т.б.) ұстанған болатын. Мұндай көзқарас халықаралық азаматтық процесті азаматтық іс жүргізу құқығы құрамына енгізуді ақтаған болар еді, өйткені азаматтық іс жүргізу құқығы пәнін халықаралық азаматтық іс жүргізу құрамында бұлай кеңінен түсіну салдарынан халықаралық азаматтық іс жүргізу құрамына халықаралық азаматтық процесс, халықаралық арбитражды процесс, халықаралық коммерциялық арбитраж қызме-

тінің процессуалды мәселелері, шетелдік элементпен күрделенген істер бойынша нотариат органдарының қызметі және т.б. енгізу маңызды. Алайда, азаматтық іс жүргізу құқығы пәніне деген мұндай көзқарас қорғау құқығының барлық түрлерінің бірігуінің келешегі мүлдем жоқ деген көзқарасты ұстанатын көптеген ғалымдар тарапынан ерекше қарсылық туғызды (А.А.Добровольский, А.А.Мельников, Н.И.Авдеенко, Н.А.Чечина және т.б.). Мұндай көзқарастың жалғасы бар деп айтуға болмайды: авторлар бұл мәселелердің азаматтық процессуалды құқық шегінде бірігу мүмкіндігін жоққа шығарады, алайда мұндай бірігуге заң логикасымен мүлде сәйкес келмейтін халықаралық азаматтық процесі азаматтық іс жүргізу құқығының бөлігі ретінде біріктіруді талап етеді.

Осы мәселеге жауап беру үшін аталған екі құқық қатынасының ерекшеліктерін қарастыруға тура келеді және азаматтық іс жүргізу құқығын бір сала пәні ретінде біріктіруге қаншалықты жол берілетіндігін анықтау маңызды.

Келесілер неғұрлым маңызды болмақ: біріншіден, халықаралық азаматтық процесіте шетелдік процессуалды құқықты қолдануға жол беріледі (жағдай ұлттық азаматтық процесс үшін үлгілік болып табылмайды); бұдан өзге ҚР халықаралық шартында ҚР азаматтық іс жүргізу кодексіндегіден өзге сот өндірісі бекітілсе, онда халықаралық шарт қолданылады; екіншіден, халықаралық азаматтық процесітегі құқық қорғау органының қызметі – жаңа бағытқа ие болуда, өйткені сот органдары шетелдік элемент болған жағдайда ғана туындауы мүмкін бірқатар міндеттемелермен қақтығысуда. Бұдан өзге олар ҚР азаматтық іс жүргізу кодексімен еш реттелмеген (оларда шетелдік құқықты түсіндіру тәртібі мен процесін, оның мазмұнын анықтау, жария тәртіп туралы ескертпені қолдану, құзыреттілік жанжалын шешу және т.б. реттейтін нормалар болмайды); үшіншіден, сот алдындағы барлық азаматтардың теңдігі мен әділеттілікке қол жетімділік қағидасын жүзеге асыру шегі мен субъективті құрамы бойынша айырмашылық байқалады, әсіресе, отандық және шетел мемлекеттерінің құқықтық жағдайларындағы теңдіктің жоқтығы байқалады (кез келген талапкер өз мемлекет сотына талап арыз бере алады, ал мемлекеттік иммунитет сипатында бұл шетелдік мемлекет қатынасында мүмкін емес); төртіншіден, соттың құқық қолдану қызметінде халықаралық азаматтық процесіте тән құралдарды қолдануға табанды түрде қарсылығы байқалады, мысалы, өз кезегінде халықаралық коммерциялық даулар

және т.б. шешу кезінде халықаралық арбитрлар ерекше дайындықпен жүзеге асыратын тұтастай шетел құқығын қолдануға қарсылық туралы айтпағанда өзара байланысты процесітерде алдын ала талап арыздың орындалуын қамтамасыз ету (екі және бірнеше мемлекеттерде).

Осылайша, халықаралық азаматтық процесс ұлттық азаматтық процесіке мүлдем енгізілмейтін ерекше артықшылықтарға ие. Біздің міндет халықаралық азаматтық процесінің барлық қатынастарын өзінде қамтитын пәнді анықтау, өйткені, өзіндік сала құрау үшін оның барлық қатынас кешенін реттеуі және осы қатынастың басқа салалармен салыстырғанда ерекшеліктерге ие болуы керек [9, 153 б.].

«Процесі» ұғымын түсінудегі айырмашылықтар бойынша даулар ХІХ ғасырдан бар [10, 196.]. Осы кезден бастап жалпы құқық теориясы процесі мәніне қатысты ондаған тұжырымдар жасалды; жалпы олар екі негізгі бағытқа топтастырылады: алғашқысы, процессуалды құқық – бұл процессуалды сот құқығы, заң процесі, сот өндірісі [11, 28 б.]. Мұндай тұжырым ХІХ ғасырдың бірінші ширегінде пайда болды [12, 8 б.]. Кейінгісі, процессуалды құқық, процесі – бұл материалды құқық нормаларын жалпы қолдану [13, 19 б.], материалды құқық пен міндеттерді жүзеге асыру тәртібі.

Азаматтық процесі анықтауға қатысты бірінші тұжырым процесі тар мағынада түсінетін (оның сот өндірісіне қатыстылығы) ғалымдарға тән. Сондай-ақ, В.С.Основин айтқандай, процесі тар мағынада түсіну «процесі» түсінігінің философиялық мәні мен объективті ақиқаты фактісіне қайшы келеді [14, 95 б.]. Өйткені, заңдылық – бұл құзыреттілік қана емес, барлық қоғамдық қатынастардың құқыққа қайшы режимі.

Біздің көзқарасымыз бойынша, халықаралық азаматтық процесі заң бұзушылық жағдайындағы қатынастарға ғана тән десек дұрыс болмайды, өйткені шетелдік элементпен күрделенген жеке құқық қатынастарын жүзеге асыру мәселелері әр алуан, сондай-ақ құқық қорғау механизмін бұзылған құқықты қорғау мен сот арқылы қорғаумен байланыстыру да дұрыс болмайды. Азаматтық-құқықтық процедураны ашудың қажеттілігі азаматтық құқық пен еркіндіктің жоқтығынан туындауы мүмкін.

Процесуалды құқықты сот өндірісі ретінде түсінуге П.Е. Казанский қарсы болды, халықаралық жеке құқықты анықтау мәселесі туралы айта келе, ол былай деді: «... көптеген анықтамалардағы кемшіліктер олардың халықаралық жеке құқықты сот көзқарасы ре-

тінде қарайтындығында. Бұрынғы заманда бұл көзқарасқа ішкі азаматтық құқық көзқарасы ретінде қарайтын. Әрине, ол тұрақсыз» [15, 505 б.]. Мұндай түсінік – сот өндірісі көзқарасында шарасыз сипатта, алайда, бірінші, яғни дамудың міндетті болып табылатын ең алғашқы сатысы ғана саланың маңыздылығы мен қажеттілігін неғұрлым барабар сипаттайтын көзқараспен алмасады.

Бұдан өзге, «сот өндірісі» категориясы заң процесінен туындаушы болып табылады (бұл түсініктер көбінде синонимдер ретінде қарастырылатындығына қарамастан), яғни процесс сот өндірісін өзінің негізгі құрамы ретінде қарастырады.

Сот өндірісі ережесі сот алдына қойылған міндеттемелердің орындалуын қамтамасыз ету үшін жасалған. Өзге субъектілердің (басқа шетелдік органдар) қызметінде әртүрлі мәселелерді шешу үшін көзделген көптеген процедуралар (халықаралық белгілерді тіркеу тәртібі, патентті сенім білдіру қызметі, шетелден алимент өндіру, шетел құжаттарын заңдастыру және т.б.) бар. Неге осы нормаларды процессуалды құқықпен бірге қоймасқа? Өйткені, олар нормативті реттеуші болып табылады, құқық қолдану қызметі тәртібін анықтайды, материалды нормада жазылған нәтижеге жетуге жәрдемдеседі. Яғни, Ю.И. Мельниковтың [16, 24 б.] көзқарасы бойынша процессуалды құқық барлық субъектілермен (тек қана сот өндірісі қатысушыларымен емес) нормаларды реттеу процесінде туындайтын қоғамдық қатынастарды реттейді. П.Б. Евграфовтың көзқарасы бойынша, қазіргі таңда процессуалды құқық пәнін құқық қорғау органы қызметімен шектеуге болмайды, бұл оның ақиқаттығы талаптарына сәйкес келмейді [17, 203 б.].

ТМД азаматтық сот өндірісі модельді кодексінің жобасын жасаумен байланысты ерекше алға басу байқалды, онда заңды және әділ сот төрелігіндегі процессуалды құқықтар мен міндеттемелерді толығымен кедергісіз жүзеге асыру бойынша сот қызметі тәртібі мен процессуалды қатынастардың өзге де субъектілері қызметтерінің тәртібін анықтау ретінде азаматтық-процессуалды заңнама міндеттері мен мақсаттары белгітелді.

Процесс, процессуалды құқықты материалды құқықтар мен міндеттерді жүзеге асыру мен материалды құқықты қолдану тәртібі ретінде түсінетін болсақ, онда халықаралық азаматтық процесс тек қана сот процесі қатынастарымен шектеліп қалмайды. Мұндай көзқарас шетелдік элементпен күрделенген жеке құқықтық

қатынастарды жаһандық тануды қамтамасыз етеді, бұл ғылыми-тәжірибелік жоспарда жеке процедураларды салыстыру мен жетілдіру мүмкіндігімен байланысты көптеген алғышарттардың пайда болуына алып келеді және күрделі әлеуметтік жүйе негізінде әділсоттылықты тұжырымның алғышарттарын қайта пайымдауға жәрдемдеседі.

Халықаралық азаматтық процессуалды құқық пәнін не құрайтындығы жөніндегі сұраққа жауап беруге батыс зерттеушілері де талпынды, олар халықаралық азаматтық процессуалды құқық пәнін шетелдік элементтің қатысуындағы процессуалды құқықтық қатынастарға таралатын ұлттық құқықтың барлық нормалар жиынтығы құрайды деген түсінікті ұстанды [18, 376 б.].

Алайда, біз мұндай пәндік анықтаманы ұлттық халықаралық азаматтық процессуалды құқық үшін қабылдай алмаймыз, өйткені біздің ұлттық құқық пәні ретінде нормаларды емес, тиісінше құқық қатынастарын қарастырады, сондықтан да халықаралық азаматтық процессуалды құқық пәнін анықтау үшін шетелдік элементпен күрделенген тиісінше азаматтық процессуалды құқық қатынасын зерттеу мен айқындап алу қажет.

Сала пәнінің қалыптасу процесін зерттей келе, оның құқық теориясымен қалай анықталатындығына назар аудару керек. Жалпы процессуалды нормаларды реттеу пәні ретінде материалды құқық нормаларын жүзеге асыру бойынша процедуралық қызмет аясында қалыптасатын ұйымдастырушылық-процедуралық қатынастар танылады [19, 11 б.]. Осылайша, біздің көзқарасымыз бойынша халықаралық азаматтық процесс пәнін құрайтын барлық қатынастар жиынтығын келесідей құқықтық қатынастардың тобы құрайды:

- шетелдік элементпен байланысты процессуалды соттық емес қатынастар (авторлық, патенттік, отбасы құқықтарын, нотариалды процедураларды және т.б. жүзеге асыру бойынша);
- шетелдік элементпен байланысты соттық процессуалды қатынастар (азаматтық процесс пен арбитражды процесс шегінде);
- азаматтық құқықты қорғау бойынша халықаралық органдарға жүгіну мен іс жүргізумен байланысты халықаралық сот процедуралары;
- шетелдік сот және арбитражды шешімдерді тану мен орындауға қатысты шетелдік элементпен байланысты процессуалды қатынастар;
- тек қана шетелдік элемент бар болған жағдайда туындаған бірқатар процессуалды мә-

селелерді шешу бойынша қатынастар (мысалы, құзыреттілік жанжалын шешу, материалды немесе процессуалды ретінде институт табиғатын анықтау (әртүрлі мемлекеттерде оларды әртүрлі жүйелеу), шетел құқығын қолдану, құжаттарды заңдастыру және т.б. мәселелерін шешу);

– болашақта шетелдік элементпен байланысқан арбитражды (аралық) процессуалды қатынастар.

Нәтижесінде, біз шетелдік элементпен байланысты соттық емес және соттық, азаматтық, арбитражды, атқарушы және өзге де процессуалды қатынастарға ие боламыз. Бұл қатынастардың барлығын келесідей белгілер біріктіретін болады:

- олардың процессуалды сипаты;
- шетелдік элементпен байланыс;
- жеке сипаттағы құқықтарды қорғау немесе жүзеге асыру.

Пән келесідей бөлінбейтін элементтерді құрайтын көп аспектілі категория болып табылады: субъектілер мен олардың тәртібі, объектілер мен заң фактілерінің болуы міндетті, алайда халықаралық азаматтық процесс пәнінің өзгешелігі, егер аталған элементтердің біреуі «күрделенсе»: шетелдік сипаттағы субъект немесе объект не заң фактісі басқа мемлекет шекарасында орын алған жағдайда және эксшекара сипаттағы маңызды заңи әрекет орын алған жағдайда жалпы пәнге ерекшелік алып келетін халықаралық (трансұлттық, шетелдік) элементке саяды. Яғни, халықаралық азаматтық процессуалды құқық пәні ретінде шетелдік элементпен күрделенген жеке құқықтық қатынастарды қорғау мен жүзеге асыру бойынша соттық және соттық емес трансұлттық процессуалды қатынастар танылады.

Әдебиеттер

- 1 Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – М.: Юрист, 2002.
- 2 Нерсесянц В.С. Проблемы общей теории права и государства. – М.: Норма, 2002.
- 3 Сорокин В.Д. Метод правового регулирования. Теоретические проблемы. – М.: Юридическая литература, 1976.
- 4 Фельдман Д.И. О системе международного права // Советский ежегодник международного права. 1977. – М.: Наука, 1978.
- 5 Общая теория права и государства: учебник для юридических вузов / под ред. акад. В.В. Лазарева. – М.: Юрист, 1995.
- 6 Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М.: Юрист, 1997.
- 7 Международное частное право / под ред. проф. Г.К. Дмитриевой. – М.: Проспект, 2003.
- 8 Марышева Н.И. Международное частное право. – М.: Юридическая фирма «Контракт», 2000.
- 9 Колосов Ю.М. Массовая информация и международное право. – М.: Международные отношения, 1974.
- 10 Лукьянова Е.Г. Теория процессуального права. – М.: Норма, 2003.
- 11 Проблемы судебного права / под ред. В.М. Савицкого. – М., 1983.
- 12 Розин Н.Н. Процесс как юридическая наука. – Ж.М.Ю. – 1910.
- 13 Панов И.В., Конин Н.М. Юридический процесс. – Саратов: Светопись, 1998.
- 14 Основин В.С. Процессуальные нормы и отношения в советском праве («в непроцессуальных» отраслях) / науч. ред. И.А. Галаган. – Воронеж: Изд-во Воронежского государственного университета, 1985.
- 15 Казанский П. Учебник международного права, публичного и гражданского. – Одесса, 1902.
- 16 Мельников Ю.И. О системе процессуального права России // Юридические записки Ярославского государственного университета им. П. Г. Демидова. – Ярославль, 2000. – Вып. 4.
- 17 Евграфов П.Б. Развитие советского процессуального права и юридическая наука. //Актуальные проблемы юридической науки: Краткие тезисы докладов и научных сообщений республиканской научной конференции, 16-18 октября 1985 г. – Харьков: изд. Харьковскогоярид. инст-та, 1985. – 203 б.
- 18 Geimer Internet. ZivilprozeBrecht 1993.s.9. Nussbaum Deutsches Internet. Privatrecht, Tubingen, 1932 (ND 1974).
- 19 Галаган И.А. Процессуальные нормы и процессуальные отношения в российском праве // Правовая наука и реформа юридического образования (сб. науч. трудов). – Вып. 6. – Воронеж: Изд. Воронежского унив-та, 1988.

References

- 1 Teorija gosudarstva i prava: kurs lekcij / Pod red. N.I. Matuzova, A.B. Mal'ko. – М.: Jurist, 2002.
- 2 Nersesjanc V.C. Problemy obshhej teorii prava i gosudarstva. – М.: Norma, 2002.
- 3 Sorokin V.D. Metod pravovogo regulirovanija. Teoreticheskie problemy. – М.: Juridicheskaja literatura, 1976.
- 4 Fel'dman D.I. O sisteme mezhdunarodnogo prava // Sovetskij ezhegodnik mezhdunarodnogo prava. 1977. – М.: Nauka, 1978.

- 5 Obshhaja teorija prava i gosudarstva: uchebnik dlja juridicheskikh vuzov / Pod red. akad. V.V. Lazareva. – M.: Jurist, 1995.
- 6 Teorija gosudarstva i prava: kurs lekcij / pod red. N.I. Matuzova i A.B. Mal'ko. – M.: Jurist, 1997.
- 7 Mezhdunarodnoe chastnoe pravo / pod red. prof. G.K. Dmitrievoj. – M.: Prospekt, 2003.
- 8 Marysheva N.I. Mezhdunarodnoe chastnoe pravo. – M.: Juridicheskaja firma «Kontrakt», 2000.
- 9 Kolosov Ju.M. Massovaja informacija i mezhdunarodnoe pravo. – M.: Mezhdunarodnye otnoshenija, 1974.
- 10 Luk'janova E.G. Teorija processual'nogo prava. – M.: Norma, 2003.
- 11 Problemy sudebnogo prava / Pod red. V.M. Savickogo. – M., 1983.
- 12 Rozin H.H. Process kak juridicheskaja nauka. – Zh.M.Ju. – 1910.
- 13 Panov I.V., Konin N.M. Juridicheskij process. – Saratov: Svetopis', 1998.
- 14 Osnovin B.C. Processual'nye normy i otnoshenija v sovetskom prave («v neprocessual'nyh» otrasljah) / Nauch. red. I.A. Galagan. – Voronezh: Izd-vo Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta, 1985.
- 15 Kazanskij P. Uchebnik mezhdunarodnogo prava, publicnogo i grazhdanskogo. – Odessa, 1902.
- 16 Mel'nikov Ju.I. O sisteme processual'nogo prava Rossii // Juridicheskie zapiski Jaroslavskogo gosudarstvennogo universiteta im. P. G. Demidova. – Jaroslavl', 2000. – Vyp. 4.
- 17 Evgrafov P.B. Razvitie sovetskogo processual'nogo prava i juridicheskaja nauka. // Aktual'nye problemy juridicheskoi nauki: Kratkie tezisy dokladov i nauchnyh soobshhenij respublikanskoj nauchnoj konferencii, 16-18 oktjabrja 1985 g. – Har'kov: izd. Har'kovskogo jurid. inst-ta, 1985. – 203 b.
- 18 Geimer Internet. ZivilprozeBrecht 1993.s,9. Nussbaum Deutsches Internet. Privatrecht, Tübingen, 1932 (ND 1974).
- 19 Galagan I.A. Processual'nye normy i processual'nye otnoshenija v rossijskom prave // Pravovaja nauka i reforma juridicheskogo obrazovanija (sb. nauch. trudov). – Vyp. 6. – Voronezh: Izd. Voronezhskogo univ-ta, 1988.